

Holocaust en Historiografie: de afgelopen 35 jaar

Bachelorscriptie

Student: Luc Bootsma

Studentnummer: s4228847

Docent: Prof. dr. R.A.M. Aerts

Datum: 14 juni 2016

Inhoudsopgave

Inleiding	3.
1. Historikerstreit en Sonderwegthese	10.
2. Burleigh en moraliteit	14.
3. Evans en herinnering	19.
4. Conclusie	23.
Literatuurlijst	26.

Inleiding

In januari 1933 werd Adolf Hitler (1889-1945) benoemd tot Rijkskanselier. In juli van dat zelfde jaar werden alle partijen in Duitsland, met uitzondering van de NSDAP, verboden. Zes jaar later viel Duitsland onder leiding van Hitler Polen binnen, wat het begin markeerde van de Tweede Wereldoorlog. Ondanks dat al vrij vroeg in de oorlog bleek dat Duitsland deze oorlog niet zou gaan winnen, zijn er onder druk van en door Duitsland miljoenen mensen vermoord, waaronder zeer veel Joden. Deze genocide heeft een enorme indruk achtergelaten. Zodra de oorlog was afgelopen in 1945 vroegen mensen zich af hoe deze genocide, ofwel de Holocaust, plaats had kunnen vinden. Hoe heeft Duitsland de Holocaust plaats kunnen laten vinden en wie was daar precies verantwoordelijk voor? Had de Holocaust alleen plaats kunnen vinden in Duitsland? Had Duitsland een wezenlijk bijzondere positie ten opzichte van andere naties in Europa? Tussen historici ontstonden na de oorlog debatten over dit soort vraagstukken. Een bekende discussie is die van de Historikerstreit, de Sonderwegthese en het debat tussen de stroming van het Intentionalisme en het Structuralisme.

Deze debatten en discussies tussen historici duurden tot ongeveer in de jaren 1980. Met het opengaan van verschillende archieven kwam er meer informatie beschikbaar. Er werd tot op zekere hoogte consensus in de verschillende discussies bereikt. De geschiedschrijving over de Holocaust heeft echter niet stil gestaan. In deze bachelorscriptie wil ik onderzoeken hoe de geschiedschrijving over de Holocaust tussen de jaren 1980 en 2015 is veranderd. Het lijkt mij noodzakelijk om mij hiervoor eerst te concentreren op de veranderingen die hebben plaatsgevonden in de geschiedschrijving in zijn algemeenheid. Vervolgens zal ik vanuit dit brede vertrekpunt kijken naar de veranderingen die in de geschiedschrijving omtrent de Holocaust hebben plaatsgevonden.

De geschiedschrijving in het algemeen heeft onder invloed van het postmodernisme een verandering ondergaan. Omdat er geen ruimte is voor een uitgebreide beschrijving, zal ik zeer beknopt uitleggen wat het postmodernisme inhoudt en wat het voor de geschiedschrijving heeft betekend.

Het postmodernisme is een stroming uit de filosofie die wordt gezien als een reactie op het modernisme. Het meest belangrijke kenmerk van het postmodernisme is het in twijfel trekken van begrippen zoals 'waarheid' en 'authenticiteit'. In het modernisme of structuralisme is een sterk geloof aanwezig in een essentiële onderlaag, er heerst het geloof dat er een waarheid bestaat. Deze waarheid is te achterhalen met onze westerse wetenschappelijke methode, ofwel door het op een juiste manier gebruiken van de rede. Het

postmodernisme poogt de grond onder de voeten van de modernisten weg te trekken en te laten zien hoe voor ons vanzelfsprekende onderdelen van het leven berusten op menselijk constructen. Het wil vooronderstellingen aan ons denken blootleggen en deze in twijfel trekken. Het postmodernisme heeft een invloed gehad op de geschiedschrijving. De historiografie van de jaren 1960 werd gekenmerkt door grote narratieven. Deze narratieven legitimeren zichzelf en zijn een betekenisvolle representatie van mensen in een bepaalde tijd.¹ Modernisten geloofden in een soort vaste onderlaag waar over kan worden geschreven en die zo goed en dicht mogelijk moet worden benaderd. Voor modernisten is bewijs in essentie het bewijs dat er iets in het verleden is gebeurd. De moderne historicus probeert, door middel van redeneren, via bronnen en bewijs tot een bepaalde historische realiteit te komen, die verborgen ligt achter de bronnen. Voor de postmoderne historicus wijst bewijs niet in de richting van het verleden, maar in de richting van andere interpretaties van het verleden. Historicus Frank Ankersmit gebruikt hiervoor de volgende analogie: voor de modernist is bewijs een tegel waar je onder kan kijken (verticaal) en voor de postmodernist is bewijs een tegel waar hij op kan stappen om zo op andere tegels te kunnen stappen (horizontaal).² De relativistische kennistheorie van het postmodernisme vond onder andere uitdrukking in het 'narrativisme'. Het narrativisme gaat er vanuit dat geschiedschrijving zich in veel opzichten hetzelfde gedraagt als literaire tekstvormen.³ De verleden werkelijkheid vormt zelf geen verhaal, dat doet de historicus. De historicus, hoe goed gedocumenteerd ook, voegt elementen uit de verleden werkelijkheid samen en maakt er een zinvol geheel van. Alle fictionele elementen van de wetenschappelijke geschiedschrijving behoren zelf niet tot het verleden.⁴ Om gebeurtenissen als één geheel te kunnen begrijpen, brengen historici ze onder één noemer, waarmee de historicus direct een interpretatie impliceert. Dit geldt uiteraard ook voor de Holocaust. Alleen al achter de benaming 'Holocaust' ligt een beladen interpretatiedebat verscholen. Na de oorlog werd er vooral gesproken van 'Endlösung'. Er was behoefte aan een term die de genocide een aparte plaats zou geven in de geschiedenis. Sinds de jaren 1980 wordt er met name gesproken van 'Holocaust' of 'Shoah'. De discussie over deze benaming begint bij de vraag of de nationaalsocialistische jodenvernietiging inderdaad een uniek fenomeen is geweest.⁵ Hier kom ik in het eerste hoofdstuk op terug. De postmodernistische

¹ H. Kellner, 'Narrativity in History: Post-Structuralism and Since', *History and Theory* 26 (1987) 1-29, 14.

² F.R. Ankersmit, 'Historiography and Postmodernism', *History and Theory* 28 (1989) 137-153, 146.

³ R. Aerts, 'De uilen van Lyotard. Over postmodernisme en politieke geschiedenis', *ET.VT.* 25 (2006) 203-225, 208-209.

⁴ Aerts, 'De uilen van Lyotard', 209.

⁵ *Ibidem*, 212.

geschiedschrijving maakt een einde aan de lange traditie van essentialistische geschiedschrijving. Het gaat niet langer om integratie, synthese en totaliteit, maar om de historische buitenbeentjes.⁶ Deze ontwikkeling hangt samen met de *cultural turn*. Het postmodernisme heeft de meeste invloed gehad op de sociale, de cultuur- en de gendergeschiedenis.

De wending naar cultuurgeschiedenis is een zeer belangrijke geweest in de geschiedschrijving. Oude vormen van geschiedschrijving werden omgevormd of vervangen. Deze ontwikkeling heeft naar mijn idee zeer veel invloed gehad op de ontwikkeling van de geschiedschrijving over de Holocaust en moet daarom kort in kaart worden gebracht. Elf jaar geleden werd Geoff Eleys boek *A Crooked Line. From Cultural History to the History of Society* gepubliceerd. Eley, geboren in 1949, is een Britse historicus die gespecialiseerd is in Duitse geschiedenis. In zijn werk *A Crooked Line* beschrijft hij een aantal belangrijke veranderingen die de afgelopen veertig jaar in de historiografie hebben plaatsgevonden. Eley schetst een duidelijk beeld van de ontwikkeling van sociale geschiedschrijving naar culturele geschiedschrijving en naar uiteindelijk een huidige vorm van geschiedschrijving, die zich niet meer zoveel aantrekt van de voormalige duidelijke scheidslijnen tussen verschillende soorten geschiedschrijving. Omdat deze ontwikkelingen in de historiografie belangrijk zijn voor mijn eigen te bestuderen onderwerp, geef ik een korte samenvatting van de ontwikkelingen die Eley beschrijft en vul ik deze waar nodig aan met andere literatuur.

Als vertrekpunt neemt Eley de jaren '60 van de vorige eeuw. Vanaf de jaren 1960 is *social history* ontstaan onder de invloed van de Britse Marxistische historici, de ontwikkeling van sociale wetenschappen en de Franse Annales school. Sociale geschiedschrijving beschrijft het verleden vanuit sociale causaliteit en legt de nadruk op grote sociale en economische structuren. Deze vorm van geschiedschrijving, die dominant was in de jaren 1960 en 1970, richt zich voornamelijk op de vraag waarom bepaalde ontwikkelingen niet of wel plaats hebben gevonden in samenlevingen. Marxistische historici zijn vanaf de jaren 1960 begonnen met schrijven van geschiedenis 'van onderaf'. De historici van de Annales school streefden naar zogeheten totale geschiedschrijving. Historici van de Annales school legden, samen met de Marxistische historici, een grote nadruk op economische en sociale geschiedschrijving.⁷ De sociale historiografie werd hierdoor met name gekenmerkt door grote metanarratieven.

Vanaf het eind van de jaren 1970 ontstonden er tegengeluiden tegen deze vorm van geschiedschrijving. In Duitsland werd de *Alltagsgeschichte* steeds populairder. Deze vorm

⁶ Ankersmit, 'Historiography and Postmodernism', 149.

⁷ L. Hunt, *The New Cultural History* (Berkeley 1989) 3.

van geschiedschrijving viel voor een groot deel samen met de opkomt van de *new cultural historians* in de Verenigde Staten. Zij benadrukten het belang van historisch onderzoek op kleine schaal. Tegen het midden van de jaren 1980 vond er een verschuiving plaats, die alles behalve rechtlijnig was, van sociale geschiedschrijving naar een nieuwe culturele vorm van geschiedschrijving.⁸ Deze vorm van geschiedschrijving hield zich met name bezig met nog niet ontdekte gebieden, zoals de geschiedenis van seksualiteit, populaire cultuur en de geschiedenis van het 'vreemde'. Waar de sociale geschiedschrijving veel leende van de sociale wetenschappen, deden de nieuwe cultuur historici dit van de antropologie, literaire theorie en taalwetenschappen. Volgens de nieuwe cultuur historici versimpelden materialistische uitleggen van de sociale geschiedschrijving de complexiteit van het menselijk handelen. Daar tegenover stelden zij het belang om je als historicus te concentreren op de betekenis en de verschillende vormen van perceptie van mensen.⁹ Samen met de opkomst van de nieuwe culturele geschiedschrijving kwam er ook een toenemende belangstelling voor microgeschiedenis. In dit decennium van de jaren 1980 werden de meeste en heftigste debatten en discussies gevoerd tussen oude sociale historici en de nieuwe culturele historici.

De hoogtijdagen van de zogenaamde *new cultural history* werden gevierd vanaf het midden van de jaren 1980 tot ongeveer het midden van de jaren 1990. De jaren 1990 werden de jaren van het postmodernisme. Postmodernisme werd de verzamelnaam voor een vermenging van culturele invloeden, postkolonialisme, en vormen van feministische theorie. In dit decennium bedaalden de gemoederen. De oude grenzen tussen verschillende soorten geschiedschrijving werden vager en gingen door elkaar heen lopen. Veel historici zijn zich de afgelopen twintig jaar steeds gemakkelijker gaan bewegen over de oude grenzen van het 'sociale', het 'culturele', het 'politieke' en het 'intellectuele'. Eley merkt op dat veel recente studies weigeren te kiezen tussen het 'sociale' en het 'culturele' en laten hiermee zien dat dit vanaf het begin af aan al foute categorische onderscheidingen waren. Hij sluit zich hier bij aan en stelt dat er geen rede is te kiezen voor één van de twee.¹⁰

Nu de bredere historiografische ontwikkelingen van de afgelopen veertig jaar kort zijn behandeld, kunnen we ons richten op de, daarmee samenhangende, ontwikkelingen in de historiografie van de Holocaust. Op dit moment zijn er nog geen overzichtswerken die volledig over de historiografie van de Holocaust van de afgelopen vijfendertig jaar gaan. Vorig jaar werd echter het boek *Rewriting German History. New Perspectives on Modern*

⁸ G. Eley, *A Crooked Line. From Cultural History to the History of Society* (Ann Arbor 2005) 10.

⁹ Eley, *A Crooked Line*, 185.

¹⁰ *Ibidem*, 201.

Germany gepubliceerd. Het boek bestaat uit een verzameling recent geschreven essays over de geschiedenis van het moderne Duitsland. De essays zijn samengesteld door de twee historici Jan Rüger en Nikolaus Wachsmann, beide werkend aan Birkbeck, Universiteit van Londen. Deze verzameling essays geven geen volledig overzicht van de ontwikkeling van de historiografie van de Holocaust van de afgelopen jaren, maar laten wel zien waar historici zich recentelijk mee bezighouden. Volgens Rüger en Wachsmann is de historiografie omtrent Duitsland de afgelopen twintig jaar enorm veranderd. De historiografie is veel rijker en meer divers geworden. De opkomst, val en wederopkomst van modern Duitsland wordt vanuit meer verschillende invalshoeken beschreven dan voorheen.¹¹ Rüger en Wachsmann onderscheiden in het voorwoord drie verschillende belangrijke veranderingen die hebben plaatsgevonden in de geschiedschrijving.

Ten eerste hebben historici steeds meer te maken met verschillende schalen. Dit komt doordat de ‘natie’ steeds minder als analytische en narratieve categorie wordt gebruikt. De nadruk van historici is minder komen te liggen op Duitsland als natie en minder op de klein Duitse uitleg van het ontstaan van Duitsland als natie. In plaats daarvan richtten historici zich de afgelopen twintig jaar steeds meer op het micro en macro niveau van de Duitse geschiedenis. Aan de ene kant is er meer aandacht voor regionale en lokale geschiedenis en aan de andere kant is meer aandacht voor het transnationale en globale karakter van Duitsland. Wat hiermee samenhangt is de vergelijkende geschiedschrijving over de uniciteit van de Holocaust.¹²

Ten tweede wordt de geschiedschrijving over het moderne Duitsland de afgelopen twintig jaar gekenmerkt door de spanning tussen verschillende perspectieven om naar de Duitse geschiedenis te kijken. Het gaat hier om spanningen tussen sociale, politieke en culturele geschiedschrijving. Onder invloed van de *cultural turn* is cultuur verankerd als paradigma in de historiografie, zonder dat het de politieke en sociale geschiedschrijving helemaal opzij heeft geschoven.¹³

Ten derde is de historische aanpak van het Nazisme vanaf de jaren 1980 enorm veranderd.¹⁴ De nadruk is steeds meer komen te liggen op de misdaden die zijn gepleegd onder het Nazisme. Waar men eerst keek naar formatie van de Nazi beweging en de structuur

¹¹ J. Rüger en N. Wachsmann, ‘Preface’, in: J. Rüger (red.) en N. Wachsmann (red), *Rewriting German History. New Perspectives on Modern Germany* (Basingstoke 2015) x.

¹² Rüger en Wachsmann, ‘Preface’, xi-xiv.

¹³ *Ibidem*, xi.

¹⁴ G. Eley, *Nazism as Fascism. Violence, Ideology, and the Ground of Consent in Germany 1930-1945* (Abingdon 2013) 13.

van Hitlers regeren, kijkt men nu voorbij de Duitse grens naar de “*ethnic reordering and eugenic cleansing*”.¹⁵ Waar eerst de Holocaust werd gezien als een van de misdaden, wordt het nu als de essentie van het Nazisme gezien.¹⁶ Dit nieuwe perspectief heeft voor cruciale inzichten gezorgd in de Nazi bezetting en haar politiek van vernietiging. Vooral regionale en lokale studies hebben de complexe relatie tussen centrum en periferie, tussen politiek en praktijk, uitgelicht.

Een ander werk dat op zichzelf interessant is omdat het deels laat zien hoe de historiografie is veranderd omtrent de Holocaust, is *The Third Reich in History and Memory*, geschreven door de historicus Richard John Evans en gepubliceerd in 2015. Evans werk zal ik in hoofdstuk drie uitgebreider behandelen, omdat de onderwerpen die Evans behandelt wellicht een indicatie zijn voor de richting waarin de historiografie zich heeft ontwikkeld. Waarom zijn werk hier belangrijk is, is omdat Evans een aantal met elkaar samenhangende veranderingen onderscheidt, die hebben plaatsgevonden in de afgelopen vijftien jaar in de manier waarop wij Nazi Duitsland begrijpen. Net als Rüger en Wachsmann stelt Evans dat er steeds meer aandacht is voor het globale karakter van Nazi Duitsland. Dit heeft te maken met de *global turn* in de historiografie. Het Derde Rijk wordt steeds meer gezien, in haar bredere internationale en globale context, als een onderdeel van de eeuw van het imperialisme.¹⁷

Deze verandering gaat samen met de verschuiving van het perspectief in historische studies waarin de natiestaat steeds vaker in een bredere transnationale context wordt beschouwd. Hierbij wordt niet alleen gekeken naar hoe de natiestaat zich verhoudt tot andere natiestaten, maar ook hoe het is beïnvloed door bredere ontwikkelingen. Zo wordt het Nazisme bijvoorbeeld steeds vaker gezien als een ideologie die in meerdere landen voorkwam, in plaats van dat het wordt beschouwd als de opeenstapeling van louter Duitse intellectuele tradities.

Ook verschijnen er de laatste jaren steeds meer studies die Nazi Duitsland als een politiek systeem zien dat niet op politieterrorisme en dwang was gefundeerd, maar op populariteit en toestemming.¹⁸

De laatste ontwikkeling in de historiografie van Nazi Duitsland sinds de late twintigste eeuw, is de toenemende verwevenheid van geschiedenis en herinnering. Het is volgens Evans bijna onmogelijk om over het Derde Rijk te schrijven zonder ook rekening te houden met hoe

¹⁵ R.J. Evans, *The Third Reich in History and Memory* (Londen 2015) 383.

¹⁶ Eley, *Nazism as Fascism*, 158-159.

¹⁷ Evans, *The Third Reich in History and Memory*, vii.

¹⁸ *Ibidem*, viii. Zie bijvoorbeeld: R. Gellately, *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany* (Oxford 2001).

de herinneringen erover zijn bewaard, wat vaak op complexe en verrassende manieren is gebeurd in de naoorlogse jaren.¹⁹

Dat de geschiedschrijving over de Holocaust niet heeft stilgestaan, moge duidelijk zijn. Ik heb aan de hand van de hierboven besproken literatuur een paar brede ontwikkelingen geschetst. Maar zoals reeds genoemd zijn er nog geen publicaties verschenen die zich volledig toeleggen op de historiografie van de Holocaust van de afgelopen vijfendertig jaar. In deze bachelorscriptie zal ik mij hier wel volledig op toeleggen, maar ik kan geen volledig overzicht van de ontwikkelingen beschrijven. Dit komt doordat hier tijd en ruimte te beperkt voor zijn. Wat ik zal proberen te doen, is aan de hand van twee grote debatten in de historiografie over de Holocaust en het Derde Rijk en twee belangrijke publicaties, een aantal ontwikkelingen in de geschiedschrijving over de Holocaust schetsen. Ik zal hierbij uiteraard kijken naar de al kort uiteengezette ontwikkelingen, zoals die door Rüger, Wachsmann en Evans zijn beschreven, en eventueel zelf ontwikkelingen achterhalen.

¹⁹ *Ibidem*, ix.

1. Historikerstreit en Sonderwegthese

In de jaren 1980 werden er in met name Duitsland twee belangrijke debatten over het Derde Rijk en de Holocaust gevoerd. Het eerste debat dat ik zal bespreken heet de Historikerstreit en gaat over de uniciteit van de Holocaust. Het tweede debat dat ik bespreek draait om de Sonderwegthese en gaat over de al dan niet bestaande continuïteit van een vroegere Duitse geschiedenis met die van het Derde Rijk. Over beide debatten is zeer veel literatuur geschreven. Slechts een klein deel hiervan zal ik bespreken. Ik ga kort inhoudelijk op de debatten in, maar focus mij voornamelijk op wat de debatten voor de historiografie hebben betekend. Naast deze twee historiografische debatten bestaan er nog veel andere debatten die zich afspeelden en afspelen rondom het onderwerp van het Derde Rijk en de Holocaust. Ik heb voor deze twee gekozen omdat sommige historiografische debatten te herleiden zijn tot de twee vragen waar deze twee debatten uiteindelijk over gaan. Daarnaast is er een aantal historiografische debatten waarin tot op zekere hoogte consensus is bereikt, terwijl deze twee debatten nog steeds zeer relevant zijn tot op de dag van vandaag. Daarom heb ik er voor gekozen de Historikerstreit en de Sonderwegthese te behandelen, met uiteraard als consequentie dat een aantal andere belangrijke zaken open worden gelaten.

De Historikerstreit is een debat dat van 1986 tot 1988 werd gevoerd door Duitse intellectuelen en gaat over de uniciteit van de Holocaust en het nationaalsocialisme in de geschiedenis. De aanleiding tot het debat was een artikel van de Duitse historicus Ernst Nolte over de kennelijke onmogelijkheid van de Duitse misdaden in de Tweede Wereldoorlog om te gaan behoren tot de geschiedenis. Nolte vergeleek in het Duitse dagblad *Frankfurter Allgemeine Zeitung* Auschwitz en de Goelag-archipel.²⁰ Zijn tegenstanders, waaronder filosoof Jürgen Habermans en historicus Hans-Ulrich Wehler, vonden dat hij hiermee de uniciteit van Auschwitz aantastte en de Holocaust bagatelliseerde. Wehler reageerde in 1988 door te stellen dat ontwikkelingen in ontwikkelde westerse landen, zoals het Derde Rijk, niet konden worden vergeleken met ontwikkelingen in relatief onontwikkelde landen, zoals de Sovjet-Unie.²¹ Veel verschillende historici hebben zich met het vraagstuk van de uniciteit van Auschwitz en het nationaalsocialisme beziggehouden. Hoewel er niet een eenduidig bevredigend antwoord op het vraagstuk is gegeven, kun je, kijkend naar de historische studies sinds de jaren 1990, concluderen dat er weinig historici zijn die er nog mee eens zijn dat

²⁰ E. Nolte, 'Die Vergangenheit, die nicht vergehen will. Eine Rede, die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte', *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (6 juni 1986).

²¹ H.U. Wehler, *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum "Historikerstreit"* (München 1988).

Auschwitz en de Goelag-Archipel en het Derde Rijk en de Sovjet-Unie per definitie onvergelykbaar zijn.²²

Het debat over de Sonderwegthese ontstond ook in de jaren 1980. De Sonderwegthese zelf bestond al eerder, namelijk sinds de jaren 1960. De Sonderwegthese stelt dat Duitsland een eigen, afwijkende ontwikkeling van adelheerschappij naar democratie heeft gehad. Hoewel de economie van Duitsland wel moderniseerde, deed de politiek dit niet. Hierdoor bleef de oude traditionele elite voor een groot deel de macht in handen hebben. De sociale en politieke structuur van Duitsland in de negentiende eeuw zouden bepalend zijn geweest voor de afwijkende ontwikkeling van Duitsland in de twintigste eeuw. Historici, zoals Friedrich Meinecke, Fritz Fischer, Gerhard Ritter en Hans-Ulrich Wehler, die de Sonderwegthese aanhingen, legden een grote nadruk op de *longe durée*. De Sonderwegthese gaat over het politieke aspect van de Duitse geschiedenis tot aan 1933 en niet over de massamoorden van de Holocaust, begonnen in 1941.²³

De Sonderwegthese, waarin de negentiende eeuw voor een groot deel de twintigste eeuw bepaalt, is aan kracht aan het verliezen. Een zeer belangrijke ontwikkeling is het veranderen van het ‘verdwijnpunt’ van 1933 naar 1941.²⁴ De postmoderne focus op identiteit, cultuur, ervaring en de slachtoffers heeft een belangrijke rol gespeeld in het op de voorgrond stellen van de Holocaust. Deze brede ontwikkeling heeft ervoor gezorgd dat er meer naar de details van de Holocaust wordt gekeken, iets wat door de grote narratieven, zoals de Sonderwegthese, niet kon.²⁵

Recentelijk houden historici zich steeds meer bezig met transnationale geschiedschrijving, waarin aandacht is voor vragen naar culturele uitwisseling over grenzen en tijd. Het gaat in transnationale geschiedschrijving uiteindelijk over de stroom van informatie en ideeën. Historici zijn zich mede hierdoor bezig gaan houden met de koloniale geschiedenis van Duitsland in Zuidwest Afrika. Een belangrijke vraag waarmee zij zich bezighouden is het al dan niet aanwezige structurele verband tussen de Namibische genocide (1904-1908) en de Holocaust. Verschillende historici hebben zich met deze vraag naar continuïteit bezig gehouden. Zo zijn er volgens de Duitse historicus, en een van de meest

²² N. Wachsmann, ‘The Nazi Concentration Camps in International Context’, in: J. Rüger (red.) en N. Wachsmann (red.), *Rewriting German History. New Perspectives on Modern Germany* (Basingstoke 2015) 306-325, 310.

²³ H.W. Smith, ‘When the Sonderweg Debate Left Us’, *German Studies Review* 31 (2008) 225-240, 228.

²⁴ H.W. Smith, ‘The Vanishing Point of German History. An Essay on Perspective’, *History and Memory* 17 (2005) 267-295, 272. Een verdwijnpunt is in deze context het beginpunt van waaruit een onderzoek vertrekt. Een verdwijnpunt structureert hiermee het onderzoek.

²⁵ Smith, ‘The Vanishing Point of German History. An Essay on Perspective’, 284.

vooraanstaande wetenschappers op dit gebied, Jürgen Zimmerer inderdaad structurele gelijkenissen tussen beide genociden, die hij bespreekt in zijn werk met de veelzeggende titel *Von Windhuk nach Auschwitz?*²⁶ Hij is van mening dat er een sterke historische continuïteit bestaat die beide genociden met elkaar verbindt. Volgens Zimmerer leverde de eerste genocide de intellectuele en conceptuele voorwaarden voor de laatste, waarmee hij overigens niet stelt dat dit iets noodzakelijk unieks was voor alleen Duitsland.²⁷ Een historica die wel pleit voor een Duitse Sonderweg in een koloniale context is Isabel Virginia Hull. In haar werk *Absolute Destruction* wijst zij op de duidelijke Duitse militaire cultuur die bevorderend was voor de neiging tot vernietigende oorlogen.²⁸ Er heerste volgens Hull in Duitsland een politiek klimaat dat, in tegenstelling tot andere landen, onsuccesvol was in het onderdrukken van deze militaire cultuur, met de gevolgen van dien. In tegenstelling tot veel historici is Hull van mening dat deze militaire tendensen een modern in plaats van traditioneel fenomeen waren, waarmee ze afwijkt van de traditionele Sonderwegthese.²⁹

Aan de andere kant van dit debat staan historici die de veronderstelde continuïteit tussen het Duitse kolonialisme en het Derde Rijk afwijzen. Een succesvolle manier waarop zij dit doen is door te kijken naar de dimensie van gender in raciale theorieën in de Duitse kolonies. Vijf historici die dit bijvoorbeeld hebben gedaan zijn Birthe Kundrus, Lora Wildenthal, Cornelia Essner, Dieter Gosewinkel en Erik Grimmer-Solem. Kundrus en Wildenthal hebben het juridische en populaire discourse omtrent gemengde huwelijken en de kinderen van deze interraciale seksuele relaties geanalyseerd. Kundrus concludeert dat ras in het koloniale tijdperk van Duitsland diende om een hiërarchisch onderscheid te maken tussen de Duitse en de inheemse bevolking. Dit was in essentie dus een sociaal onderscheid, in tegenstelling tot een puur biologisch onderscheid ten tijde van het Derde Rijk.³⁰ Kundrus, Wildenthal, Essner, Gosewinkel en Grimmer-Solem concluderen dat de categorie ras tijdens het Keizerrijk duidde op een sociaal-politieke inferioriteit van de inheemse bevolking en niet, zoals tijdens het Derde Rijk, op een intrinsieke biologische inferioriteit.³¹ Er ligt aan beide genociden dus een andere epistemologische basis ten grondslag.

²⁶ J. Zimmerer, *Von Windhuk nach Auschwitz? Beiträge zum Verhältnis von Kolonialismus und Holocaust* (Münster 2011).

²⁷ M.P. Fitzpatrick, 'The Pre-History of the Holocaust? The Sonderweg and the Historikerstreit Debates and the Abject Colonial Past', *Central European History* 41 (2008) 477-503, 489-490.

²⁸ I.V. Hull, *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany* (New York 2005).

²⁹ Fitzpatrick, 'The Pre-History of the Holocaust? The Sonderweg and the Historikerstreit Debates and the Abject Colonial Past', 490.

³⁰ *Ibidem*, 495-496.

³¹ *Ibidem*, 498.

Dit is een zeer beknopte beschrijving van het debat over de al dan niet bestaande continuïteit tussen de genocide gepleegd door Duitsland in Zuidwest Afrika en de Holocaust. In wezen gaat het over dezelfde vraagstukken als in de Historikerstreit en het debat rondom de originele Sonderwegthese. Het gaat om continuïteit en uniciteit. Historici hebben met nog steeds dezelfde vraagstukken te maken, alleen worden ze nu benaderd vanuit transnationale en vergelijkende geschiedschrijving. Historicus Matthew Fitzpatrick stelt dat er sprake is van een nieuwe Historikerstreit en Sonderwegthese.³² Een reeds genoemd belangrijk gevolg van het afzakken van de originele Sonderwegthese is het verschuiven van het verdwijnpunt van historisch onderzoek van 1933 naar 1941. Een voorbeeld van een studie met als verdwijnpunt 1941 is *The Third Reich: A New History*, geschreven door historicus Michael Burleigh.³³ In zijn werk snijdt Burleigh de banden met de diepe structuren in de Europese en Duitse geschiedenis af. Om een aantal redenen, die in het volgende hoofdstuk worden besproken, is *The Third Reich* een belangrijk werk.

³² *Ibidem*, 487.

³³ M. Burleigh, *The Third Reich: A New History* (New York 2000).

2. Burleigh en moraliteit

In het jaar 2000 werd Michael Burleighs (1955-) werk *The Third Reich: A New History* gepubliceerd. Burleigh is een Britse historicus die gespecialiseerd is in de geschiedenis van Nazi Duitsland. Naast deze publicatie heeft hij een aantal andere grote werken geschreven over Nazi Duitsland. In *The Third Reich* wil Burleigh een nieuwe geschiedenis van Nazi Duitsland schrijven. Burleigh zegt zelf het wiel niet opnieuw uit te willen vinden met zijn boek of een romanachtige overkoepelende uitleg geven. Hij wil echter kijken tot waar de opeenstapeling van inzichten over politieke religie en het concept van totalitarisme ons hebben gebracht in het begrijpen van deze periode van de Europese geschiedenis.³⁴ Hij probeert de opkomst en de val van het Derde Rijk te achterhalen door te focussen op een aantal belangrijke keerpunten in de geschiedenis, in plaats van elk onderwerp van het Derde Rijk te bespreken. Nadat hij het theoretisch kader heeft geschetst waarbinnen hij werkt, namelijk een totalitarisme gebaseerd op politieke religie, begint Burleigh met de Duitse geschiedenis vanaf 1918. Naast het feit dat Burleighs werk een veelomvattende en goed ontvangen studie is, is het wellicht een indicatie voor de richting waarin de historiografie zich heeft ontwikkeld.

Ik ga geen samenvatting geven van Burleighs werk, maar zal stilstaan bij een aantal belangrijke en opvallende aspecten van het boek. Ten eerste maakt Burleigh opvallende keuzes in het behandelen van een aantal onderwerpen. Een van de belangrijkste aspecten van het boek gaat over de vraag hoe we de vervolgingen, massamoorden en gewapende conflicten van en tijdens de Holocaust moeten begrijpen. De meest voor de hand liggende onderwerpen, zoals bijvoorbeeld het functioneren van Nazi agentschappen, de economie en het leven van de 'gewone man', bespreekt hij niet.³⁵ In plaats daarvan besteedt hij aandacht aan bijvoorbeeld eugenetica en euthanasie, pogroms, politie terreur, de geschiedenis van advocaten, generaals en doctoren. Ook ligt er een redelijk grote nadruk op Oost Europa, een gebied dat Burleigh vanuit eigen onderzoek goed kent.

Ten tweede heeft Burleigh oog voor het transnationale karakter van de Holocaust. Ondanks dat hij Berlijn als het centrum ziet waar alle belangrijke beslissingen werden genomen, laat hij zien hoe sommige landen en regio's betrokken raakten in de genocide van de Joden vanuit eigen beweegredenen. Burleigh laat zien dat sommige landen, zoals

³⁴ Burleigh, *The Third Reich*, 21.

³⁵ Ondanks dat Burleigh deze onderwerpen niet bespreekt, geeft hij wel veel verwijzingen naar literatuur die deze onderwerpen wel heeft behandeld. J.M. Diefendorf, 'The Third Reich: A New History, Michael Burleigh', *Holocaust and Genocide Studies* 16 (2002) 307-309, 308.

bijvoorbeeld Roemenië, even gedreven waren in het uitroeien van de Joden als de Duitsers. Hij bekijkt de Holocaust dus niet alleen vanuit nationaal oogpunt maar heeft ook oog voor de Europese en globale context waarin het Nazi regime is ontstaan.

Ook op een ander vlak houdt Burleigh niet alleen vast aan het beschouwen van de Holocaust en het Derde Rijk vanuit een nationale context. Burleigh begint zijn werk met een verdediging van de concepten 'totalitarisme' en 'politieke religie'. Vanaf het begin van het boek benadrukt hij de 'politics based on faith, hope, hatred, and sentimental collective selfregard' die in en voor de natie en ras werden gebruikt en mede het Nazisme veroorzaakte.³⁶ In dit theoretisch kader past Burleigh Nazi Duitsland in, maar ook de Sovjet Unie van Stalin. Door het hele werk heen vergelijkt hij beide regelmatig met elkaar en beschrijft een aantal overeenkomsten tussen beide leiders. Ondanks dat dit niet een van de belangrijkste aspecten van het boek is, is de vergelijking tussen beide regimes en leiders opvallend.

Ten slotte zijn de scherpe morele oordelen, waar het boek bol van staat, een zeer belangrijk en opvallend aspect van Burleighs *The Third Reich*. Burleighs deskundigheid weerhoudt hem (juist) niet van het herhaaldelijk veroordelen van de geschiedenis van het Derde Rijk. Waar sommige historici de opvatting hebben dat een historicus zo zakelijk en objectief mogelijk verslag dient te doen van de gebeurtenissen zoals deze zich hebben afgespeeld in het verleden, kiest Burleigh voor totaal de tegenovergestelde kant.³⁷ Vanaf het begin benadrukt hij de criminaliteit waarmee het Derde Rijk doortrokken was en deze felle manier van schrijven en oordelen laat hij niet los.

Juist om zijn morele oordelen is Burleighs *The Third Reich: A New History* een zeer belangrijke publicatie. Hij mengt zich hiermee tussen de regels door namelijk in een debat over de rol van de historicus en de zin van geschiedschrijving. Door zich nadrukkelijk uit te spreken over en de misdaden van het Nazisme te veroordelen, kiest Burleigh een kant. Hij laat zien dat hij vindt dat een historicus morele verplichtingen heeft en zich niet louter tot het zo objectief mogelijk beschrijven van het verleden moet beperken. Burleigh laat zich hier ook expliciet over uit en keert zich tegen de volgens hem moderne manier van geschiedschrijving, die gekenmerkt wordt door noties van het weerhouden van waardeoordelen, afkomstig van de

³⁶ Burleigh, *The Third Reich*, 1.

³⁷ Burleigh zet zich in zijn werk ook expliciet af tegen deze zakelijke manier van geschiedschrijving: 'This is one of the many ways in which epistemological advances in the study of history have led to greater insights regarding this very subject than has been achieved by an approach based on the mere accumulation of archival 'facts', especially when those 'facts' have been accumulated for narrowly forensic purposes, which explain little about the metaphysical motives behind the Nazi project.' *Ibidem*, 811.

sociale wetenschappen. Volgens Burleigh is moraliteit niet per se verbonden met moraliseren, maar is het in eerste instantie iets dat in de menselijke natuur en in de filosofische reflectie op die menselijke natuur zit.³⁸ Burleigh is niet de enige historicus die hier op deze manier over nadenkt. Erkende holocaustdeskundigen zoals Saul Friedländer en Dominic LaCapra zijn van mening dat de stem van de historicus duidelijk hoorbaar moet zijn in zijn werk. Friedländer stelt dat de subjectiviteit van de historicus juist iets goeds is, het doorbreekt namelijk het zakelijke en gladde oppervlak van historische kennis.³⁹ LaCapra vindt dat de historicus wel degelijk een morele verantwoordelijkheid heeft en dat deze zelfs reikt tot het sociale, politieke en rituele terrein en dus niet beperkt blijft tot een louter intellectuele context.⁴⁰ De hoogleraar twintigste-eeuwse geschiedenis aan de universiteit van York, Richard Bessel, schrijft in een artikel dat de morele verplichting van de historicus nog steeds een onderwerp van debat is en dat er sprake is van een trend waarin steeds meer historici het morele aspect van geschiedschrijving aangrijpen:

‘Thus perhaps we lost sight of what he debate was really about, and continues to be about: morality, and the moral obligations of historians. In this regard things may not have changed all that much in the past quarter of a century. Much of the recent work on Nazi Germany, some of it quite impressive, is also about morality. As already noted, this is most strikingly the case in the "New History" of the "Third Reich," recently published with such hype, by Michael Burleigh.’⁴¹

Ook de Oostenrijkse historicus Ernst Hanisch ziet deze trend in de geschiedschrijving en noemt Burleighs *The Third Reich* als voorbeeld:

³⁸ ‘The reporter coined an exceptionally striking metaphor for the moral transformation Nazism was effecting, a concern almost absent from modern historical writing, with its social science notions of freedom from value judgements, as if morality is related to moralising, rather than intrinsic to the human condition and philosophical reflection about it.’ *Ibidem*, 5.

³⁹ M. Dintenfass, ‘Truth's Other: Ethics, the History of the Holocaust, and Historiographical Theory after the Linguistic Turn’, *History and Theory* 39 (2000) 1-20, 7.

⁴⁰ Dintenfass, ‘Truth's Other: Ethics, the History of the Holocaust, and Historiographical Theory after the Linguistic Turn’, 11.

⁴¹ R. Bessel, ‘Functionalists vs. Intentionalists: The Debate Twenty Years on or Whatever Happened to Functionalism and Intentionalism?’, *German Studies Review* 26 (2003) 15-20, 18. Het debat waar Bessel over schrijft is het debat tussen het zogenaamde Intentionalistische kamp en Structuralistische kamp. Het debat gaat kort gezegd over de vraag hoe de Holocaust plaats heeft kunnen vinden en hoe het zich heeft kunnen ontwikkelen zoals het zich heeft ontwikkeld.

‘Immer mehr geht es um die moralische Position des Historikers. Michael Burleighs Gesamtdarstellung der Zeit des Nationalsozialismus strotzt von solchen moralischen Urteilen.’⁴²

Wanneer we de door Rüger, Wachsmann en Evans beschreven brede ontwikkelingen naast het werk van Burleigh leggen, worden er een aantal duidelijke overeenkomsten zichtbaar. Rüger, Wachsmann en Evans stellen dat de natie steeds minder als analytische en narratieve categorie wordt gebruikt en dat de nadruk steeds minder op alleen Duitsland komt te liggen. Er is meer aandacht voor het globale karakter van Nazi Duitsland, waarbij het Derde Rijk steeds meer in haar bredere internationale en globale context wordt beschouwd. Deze trend is goed terug te zien in het werk van Burleigh met de grote nadruk op Oost Europa en de vergelijkingen tussen Nazi Duitsland en de Sovjet Unie onder Stalin. Wanneer Burleigh laat zien hoe sommige landen en regio's betrokken raakten in de genocide van Joden vanuit eigen beweegredenen, is dit een perfect voorbeeld bij de stelling van Evans dat het Nazisme steeds vaker wordt gezien als een ideologie die in meerdere landen voorkwam, in plaats van dat het wordt beschouwd als de opeenstapeling van louter Duitse intellectuele tradities.

De tweede ontwikkeling die Rüger en Wachsmann schetsen is de toenemende spanning in de geschiedschrijving over het moderne Duitsland, sinds de afgelopen twintig jaar, tussen de verschillende perspectieven om naar de Duitse geschiedenis te kijken. Dit is ook herkenbaar in *The Third Reich*. Aan de ene kant benadrukt Burleigh het belang van politieke geschiedschrijving door te vertrekken vanuit een theoretisch kader van totalitarisme en politieke religie. Aan de andere kant behandelt Burleigh veel onderwerpen die typerend zijn voor culturele geschiedschrijving, zoals eugenetica en euthanasie. Het is niet zo dat Burleigh politieke met culturele geschiedschrijving afwisselt en dat er een daadwerkelijke spanning tussen beide vormen van geschiedschrijving merkbaar is in zijn werk. Dit sluit weer aan bij Eleys constatering dat de oude grenzen tussen verschillende soorten geschiedschrijving de afgelopen tijd vager zijn geworden en door elkaar heen zijn gaan lopen.

De derde ontwikkeling die Rüger en Wachsmann beschrijven is dat de historische aanpak van het Nazisme vanaf de jaren 1980 enorm is veranderd. De nadruk is steeds meer komen te liggen op de misdaden die zijn gepleegd onder het Nazisme. Hier is Burleighs werk een perfect voorbeeld van met zijn enorme nadruk op het criminele karakter van het Nazisme en de Holocaust.

⁴² E. Hanisch, ‘Von der Opfererzählung zum schnellen Moralisieren. Interpretationen des Nationalsozialismus in Österreich’, *Geschichte und Gesellschaft* 31 (2005) 255-265, 262.

Ten slotte is Burleighs werk representatief voor een andere ontwikkeling. Namelijk de steeds groter wordende nadruk op de morele verplichtingen van de historicus. Door zijn vele scherpe morele oordelen is Burleigh een voorbeeld en een onderdeel van de trend die Bessel schetst. Er zijn, zonder dat er sprake is van een duidelijke *moral turn*, steeds meer historici die zich uitspreken voor de morele verplichtingen van de historicus en zich tegen de puur zakelijke manier van geschiedschrijving keren waarin de stem van de historicus zoveel mogelijk op de achtergrond moet blijven.

3. Evans en herinnering

Een andere belangrijke ontwikkeling in de historiografie in zijn algemeenheid en in de historiografie over de Holocaust is de toenemende wetenschappelijke belangstelling in de herinnering van mensen. Er is steeds meer interesse voor de gevolgen dan voor de oorzaken van het nationaalsocialisme. De groeiende wetenschappelijke interesse in de naoorlogse herinnering van het Derde Rijk en de Holocaust is een onderdeel van deze ontwikkeling.⁴³ Steeds meer historici houden zich bezig met het probleem van de herinnering of het geheugen⁴⁴ en de laatste generatie historici is van mening dat herinnering een belangrijke notie is om tot het begrip van de Holocaust te komen.⁴⁵

Een werk dat representatief is voor deze ontwikkeling is het boek *The Third Reich in History and Memory*, geschreven door de Britse historicus Richard Evans (1947-). In dit boek, dat een voor een groot deel bestaat uit eerder door Evans geschreven essays, onderzoekt Evans hoe mensen in Duitsland betrokken raakten bij de misdaden van het Nazisme en hoe ze vervolgens omgingen met de herinnering van hun eigen betrokkenheid in de jaren na de oorlog. Evans' werk behandelt een groot scala aan onderwerpen en verschillende contexten, variërend van de persoonlijke sfeer tot aan een bredere internationale context. Zo behandelt hij bijvoorbeeld de medicijnkast van Hitler in het hoofdstuk 'Was Hitler Ill?', de uniciteit van de Holocaust en de vraag of het groeien van de macht van Amerika bij heeft gedragen aan de opkomst van het Nazisme. Ook wijdt hij een hoofdstuk aan de vraag hoe het Duitse volk tegenover het nationaalsocialistische regime stond. Evans stelt dat het 'gewone' volk relatief veel vrijheid had in de keuze zich niet of wel te verzetten tegen het regime en dat het Derde Rijk voor een groot deel berustte op populariteit van het Duitse volk.⁴⁶ Evans roept op deze manier vragen op over de manier waarop deze periode van de Duitse geschiedenis wordt begrepen, herinnerd en opgeschreven. Hiermee maakt hij zichzelf onderdeel van zijn eigen geconstateerde ontwikkeling, waarin er steeds meer studies verschijnen die Nazi Duitsland als een politiek systeem zien dat niet op politieterrorisme en dwang was gefundeerd, maar op populariteit en toestemming.⁴⁷

Net als Burleigh maakt Evans een paar opvallende keuzes in de onderwerpen die hij bespreekt. Naast een aantal standaardonderwerpen, zoals bijvoorbeeld de economische

⁴³ A. Confino, 'Telling about Germany: Narratives of Memory and Culture', *The Journal of Modern History* 76 (2004) 389-416, 389.

⁴⁴ D. LaCapra, *History and Memory after Auschwitz* (New York 1998) 1.

⁴⁵ Confino, 'Telling about Germany: Narratives of Memory and Culture', 395.

⁴⁶ Evans, *The Third Reich in History and Memory*, 87.

⁴⁷ *Ibidem*, viii.

ontwikkelingen tijdens het Derde Rijk, behandelt Evans ook een aantal minder gebruikelijke onderwerpen zoals Hitler als persoon in plaats van louter als leider van het Derde Rijk, Eva Braun en het nachtleven van Berlijn in de jaren 1920. De keuze voor dit soort onderwerpen past goed bij de ontwikkelingen in de culturele geschiedschrijving zoals die zijn beschreven, met haar aandacht voor het ‘vreemde’. Evans bespreekt onderwerpen waar, mede door toedoen van de dominantie van de sociale en politieke geschiedschrijving, eerder minder of geen aandacht voor was.

Zoals reeds genoemd heeft Evans ook oog voor de internationale context van het Derde Rijk. Naast dat hij inzoomt op de geschiedenissen van bijvoorbeeld prominente industriële bedrijven, individuele zakenmannen en Eva Braun, besteedt hij ook aandacht aan de globale ontwikkelingen en plaatst hij de geschiedenis van het Derde Rijk in deze context. Zo behandelt hij onder andere de al dan niet bestaande uniciteit van Holocaust, de vraag of het groeien van de macht van Amerika bij heeft gedragen aan de opkomst van het Nazisme en de koloniale aspiraties van het Duitse Rijk voor de Eerste Wereldoorlog.

Daarnaast is Evans’ werk representatief voor een bredere ontwikkeling in de historiografie, zoals ik kort heb beschreven. Er is een groeiende wetenschappelijke interesse in de naoorlogse herinnering van het Derde Rijk en de Holocaust. Juist hierom is Evans’ *The Third Reich in History and Memory* een belangrijk werk. De notie van ‘herinnering’ of ‘geheugen’ is belangrijk geworden voor het begrijpen van de Holocaust. Zoals ik in de inleiding beschreven heb, merkt Evans zelf ook deze ontwikkeling in de historiografie op. De historicus Alon Confino maakt een onderscheid tussen *fixed narratives* en *open narratives*. Fixed narratives worden gekenmerkt door historisch determinisme. Ze doen zich voor als de juiste historische interpretatie, terwijl open narratives heel zelfbewust laten zien hoe de historicus zijn argument construeert, zijn bewijs zoekt en er zijn interpretatie aan geeft. Het doel is niet het bereiken van een coherent verhaal met een slot wanneer dit er niet is. Het laat juist doelbewust bepaalde losse eindjes en spanningen onopgelost. Het open narrative omarmt tegenstellingen en complexiteit en is kenmerkend voor cultuurstudies, waarvan herinneringsstudies een onderdeel zijn.⁴⁸ In de verschuiving van fixed naar open narratives is de invloed van het postmodernisme duidelijk zichtbaar. Waar fixed narratives uitgaan van een historisch determinisme en gekenmerkt worden door het geloof in één waarheid, gaan open narratives juist in tegen deze vorm essentialistische geschiedschrijving. Net zoals in het postmodernisme gaat het niet langer om integratie, synthese en totaliteit, maar laten open

⁴⁸ Confino, ‘Telling about Germany: Narratives of Memory and Culture’, 392.

narratives juist zien hoe ze zelf tot stand zijn gekomen en erkennen dat ze onderdeel zijn van een veelheid aan interpretaties.

Herinneringsstudies worden gekenmerkt door open narratives. De notie ‘herinnering’ heeft onder invloed van cultuurgeschiedenis, Duitse historiografie en Holocaust studies een interpretatieve waarde gekregen.⁴⁹ De herinneringsstudies in de Duitse historiografie als open narratives proberen de problemen van interpretatie van de fixed narratives op te lossen. De drie belangrijkste problemen zijn het historisch determinisme, de plaats van de Holocaust in de twintigste eeuw en het verbinden van de donkere Duitse geschiedenis van de twee wereldoorlogen en genocide met de naoorlogse samenlevingen.⁵⁰ Dit is, zoals beschreven, waar Evans op ingaat in *The Third Reich in History and Memory*.

Het onderliggende thema van herinneringsstudies is, naast dat het buitengewoon interessant en nuttig is te kijken naar hoe mensen gebeurtenissen herinneren, naar mijn idee de vraag in hoeverre het achterhalen van het verleden door geschiedschrijving mogelijk is. Onder invloed van het postmodernisme en cultuurgeschiedenis (dat sterk beïnvloed door het postmodernisme) heerst er steeds meer het idee dat we niet precies kunnen achterhalen wat er in het verleden is gebeurd en dat er niet één waarheid bestaat.⁵¹ We hebben enkel te doen met interpretaties. Door dit besef veranderde de opvatting dat er een objectief te beschrijven verleden werkelijkheid bestaat en stelden historici hiertegenover het belang om je als historicus te concentreren op de betekenis en de verschillende vormen van perceptie van mensen.⁵² Het gaat er dus langzaam steeds minder om hoe het verleden écht is geweest, het gaat erom hoe mensen omgaan met het verleden.⁵³ Dit verklaart waarom de noties ‘herinnering’ en ‘geheugen’ steeds vaker worden gebruikt om tot het begrijpen van het verleden, en dus ook van de Holocaust, te komen.⁵⁴ Dit is ook precies wat historici zoals Evans doen wanneer zij zich bezighouden met de herinnering van mensen aan het Derde Rijk. Naast dat historici zich bezighouden met de herinnering van mensen, houden historici, zoals

⁴⁹ *Ibidem*, 395.

⁵⁰ *Ibidem*, 393.

⁵¹ Holocaustdeskundige Dominic LaCapra stelt dat niet het relativisme, ontstaan door het erkennen dat er enkel interpretaties zijn en het ontkennen van het bestaan van één waarheid, maar juist het positivisme, gekenmerkt door het geloof in een te achterhalen waarheid, het grootste gevaar is voor historische reconstructie en interpretatie. Dintenfass, ‘Truth’s Other: Ethics, the History of the Holocaust, and Historiographical Theory after the Linguistic Turn’, 9.

⁵² Eley, *A Crooked Line*, 185.

⁵³ P. Nolte, ‘Abschied vom 19. Jahrhundert oder Auf der Suche nach einer anderen Moderne’, *Geschichte und Gesellschaft* 22 (2006) 103-132, 104.

⁵⁴ Hiermee hangt ook de opkomst van de *Sensationshistorie*, dat zich ook bezighoudt met het nationaalsocialisme, samen. Bij *Sensationshistorie* wordt gekeken naar de emoties van mensen en de manier waarop zij bepaalde dingen hebben beleefd. Hanisch, ‘Von der Opfererzählung zum schnellen Moralisieren. Interpretationen des Nationalsozialismus in Österreich’, 262.

Nicolas Berg, zich ook bezig met de manier waarop andere historici het verleden herinneren en hebben opgetekend.⁵⁵ Het is niet zo dat herinneringsstudies andere vormen van geschiedschrijving compleet vervangen, ze worden wel steeds belangrijker.

Wanneer we de door Rüger en Wachsmann beschreven brede ontwikkelingen naast het werk van Evans leggen, worden er een aantal duidelijke overeenkomsten zichtbaar. Evans heeft oog voor het de bredere internationale context van het Derde Rijk. Daarnaast legt hij zich ook toe op microgeschiedenis wanneer hij zich bezighoudt met de herinneringen van personen. Dit sluit aan bij de geschetste ontwikkeling van Rüger en Wachsmann waarbij historici zich de afgelopen twintig jaar steeds minder focussen op de natiestaat maar steeds meer op het micro en macro niveau van de Duitse geschiedenis. Ook is de invloed van het postmodernisme en de *cultural turn* zeer duidelijk zichtbaar in het werk van Evans. Dit uit zich zowel in de onderwerpen die hij bespreekt als in de methodologische keuze voor de ‘herinnering’.

⁵⁵ Nicolas Berg historiseert in zijn werk *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker. Erforschung und Erinnerung* de West-Duitse historici en onderzoekt de relatie tussen het historisch schrijven en autobiografische herinnering van deze historici. N. Berg, *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker. Erforschung und Erinnerung* (Göttingen 2003).

Conclusie

De drie historici Rüger, Wachsmann en Evans schetsen, zoals in de inleiding beschreven, een aantal ontwikkelingen in de afgelopen veertig jaar in de historiografie omtrent het moderne Duitsland. Samen onderscheiden zij vijf brede, met elkaar samenhangende ontwikkelingen. Door te focussen op twee belangrijke debatten in de Duitse historiografie over de Holocaust en het Derde Rijk en twee belangrijke publicaties, heb ik geprobeerd de ontwikkelingen in de historiografie over de Holocaust van de afgelopen vijfendertig jaar te achterhalen. Uit de door Ruger, Wachsmann en Evans geschetste brede ontwikkelingen, de debatten en literatuur erover en de publicaties van Burleigh en Evans heb ik een zestal verschillende maar sterk met elkaar samenhangende ontwikkelingen gestedilleerd.

Ten eerste is ‘cultuur’ als paradigma onder invloed van de *cultural turn* en het postmodernisme in de historiografie van modern Duitsland en de Holocaust verankerd. De originele Sonderwegthese, waarin de negentiende eeuw voor een groot deel de twintigste eeuw bepaald, is aan kracht aan het verliezen. Een belangrijke ontwikkeling is het veranderen van het ‘verdwijnpunt’ van 1933 naar 1941. Hier is de invloed van de *cultural turn* en het postmodernisme goed zichtbaar. De postmoderne focus op identiteit, cultuur, ervaring en de slachtoffers heeft namelijk een belangrijke rol gespeeld in het op de voorgrond stellen van de Holocaust. Deze brede ontwikkeling heeft ervoor gezorgd dat er meer naar de details van de Holocaust wordt gekeken, iets wat met de grote narratieven zoals de Sonderwegthese niet kon. De invloed van cultuur is ook goed zichtbaar in de werken van Burleigh en Evans. De twee werken zijn niet in hun totaliteit representatief voor de culturele geschiedschrijving, maar beide auteurs behandelen onderwerpen die wel typerend zijn voor culturele geschiedschrijving. Zo legt Burleigh bijvoorbeeld een grote nadruk op eugenetica en euthanasie en behandelt Evans een aantal minder gebruikelijke onderwerpen zoals Hitler als persoon in plaats van louter als leider van het Derde Rijk, Eva Braun en het nachtleven van Berlijn in de jaren 1920. Daarnaast is Evans keuze voor ‘herinnering’ typerend voor culturele geschiedschrijving. De notie ‘herinnering’ wordt verderop apart besproken.

Ten tweede wordt de natiestaat steeds minder als analytische en narratieve categorie gebruikt. In plaats daarvan is er meer aandacht voor het micro en macro niveau van de geschiedenis. Aan de ene kant ligt de focus dus meer op lokale en regionale geschiedschrijving. Aan de andere kant wordt onder de noemer van transnationale geschiedschrijving meer aandacht besteed aan het globale karakter van Duitsland. Transnationale geschiedschrijving en het globale karakter van Duitsland zijn zeer belangrijk

en duidelijk aanwezig in de vraag naar continuïteit en uniciteit in het debat van de Historikerstreit en het debat rondom de Sonderwegthese. De Historikerstreit is ontstaan omdat historici vragen stelden bij de uniciteit van het Derde Rijk en de Holocaust en beide vergeleken met andere landen, zoals de Sovjet Unie. Op deze manier plaatsten zij het Derde Rijk en de Holocaust in een internationale context. De originele Sonderwegthese gaat uit van een door Duitsland apart afgelegd pad in de geschiedenis. Tegenstanders van de Sonderwegthese plaatsen vraagtekens bij de veronderstelde continuïteit door Duitsland in een globale context te plaatsen. Onder invloed van transnationale geschiedschrijving en het postmodernisme zijn de Historikerstreit en de Sonderwegthese nu op een andere manier actueel. Historici zijn zich bezig gaan houden met de koloniale geschiedenis van Duitsland in Zuidwest Afrika. Een belangrijke vraag waarmee zij zich bezighouden is het al dan niet aanwezige structurele verband tussen de Namibische genocide (1904-1908) en de Holocaust. Tegenstanders van deze opvatting gebruiken de categorieën 'gender' en 'seksuele relaties', die typerend zijn voor culturele geschiedschrijving en het postmodernisme, om dit te ontcrachten. De vragen van de Historikerstreit en de Sonderwegthese worden nu op een andere manier gesteld en beantwoord, maar in wezen blijven het dezelfde vragen naar continuïteit en uniciteit. In *The Third Reich* van Burleigh is deze trend van transnationale geschiedschrijving ook goed zichtbaar. Hij legt een grote nadruk op Oost Europa en maakt vergelijkingen tussen Nazi Duitsland en de Sovjet Unie onder Stalin. Ook laat hij bijvoorbeeld zien dat het Nazisme steeds vaker wordt gezien als een ideologie die in meerdere landen voorkwam, in plaats van dat het wordt beschouwd als de opeenstapeling van louter Duitse intellectuele tradities. Ook Evans heeft oog voor zowel de internationale context als voor de lokale en regionale context van het Derde Rijk. Hij zoomt bijvoorbeeld in op de geschiedenissen van prominente industriële bedrijven, individuele zakenmannen en Eva Braun, maar behandelt ook de al dan niet bestaande uniciteit van Holocaust, de vraag of het groeien van de macht van Amerika bij heeft gedragen aan de opkomst van het Nazisme en de koloniale aspiraties van het Duitse Rijk voor de Eerste Wereldoorlog.

Ten derde is er sprake van een toenemende aandacht voor de misdaden die zijn gepleegd onder het Nazisme. Door het verschuiven van het verdwijnpunt van historisch onderzoek van 1933 naar 1941 is er meer aandacht ontstaan voor de details van de Holocaust. Een perfect voorbeeld hiervan is Burleighs werk met zijn enorme nadruk op het criminele karakter van het Nazisme en de Holocaust.

Ten vierde verschijnen er de laatste jaren steeds meer studies die Nazi Duitsland als een politiek systeem zien dat niet op politieterrorisme en dwang was gefundeerd, maar op

populariteit en toestemming. Evans stelt dat dat het ‘gewone’ volk relatief veel vrijheid had in de keuze zich niet of wel te verzetten tegen het regime en dat het Derde Rijk, onlosmakelijk verbonden met de Holocaust, voor een groot deel berustte op populariteit van het Duitse volk.

Ten vijfde is er de laatste jaren sprake van een toenemende verwevenheid van herinnering met geschiedenis. Er is steeds meer interesse voor de gevolgen dan voor de oorzaken van het nationaalsocialisme. De groeiende wetenschappelijke interesse in de naoorlogse herinnering van het Derde Rijk en de Holocaust is een onderdeel van deze ontwikkeling. Steeds meer historici houden zich bezig met het probleem van de herinnering of het geheugen en de laatste generatie historici is van mening dat herinnering een belangrijke notie is om tot het begrip van de Holocaust te komen. Evans werk is representatief voor deze ontwikkeling. Evans onderzoekt hoe mensen in Duitsland betrokken raakten bij de misdaden van het Nazisme en hoe ze vervolgens omgingen met de herinnering van hun eigen betrokkenheid in de jaren na de oorlog. De herinneringsstudies in de Duitse historiografie als open narratives proberen de problemen van interpretatie van de fixed narratives op te lossen. De drie belangrijkste problemen zijn het historisch determinisme, de plaats van de Holocaust in de twintigste eeuw en het verbinden van de donkere Duitse geschiedenis van de twee wereldoorlogen en genocide met de naoorlogse samenlevingen. Dit is waar Evans op ingaat in *The Third Reich in History and Memory*.

Ten slotte is er, zonder dat er duidelijk sprake is van een *moral turn*, de afgelopen vijfendertig jaar nog steeds een debat gaande over de rol van de historicus. Het gaat in dit debat onder andere om de vraag of de historicus zich moet weerhouden van waardeoordelen of juist niet. Burleigh mengt zich in *The Third Reich* tussen de regels door in dit debat door zich nadrukkelijk uit te spreken over de misdaden van het Nazisme en door deze te veroordelen. Hij laat zien dat hij vindt dat een historicus morele verplichtingen heeft en zich niet louter tot het zo objectief mogelijk beschrijven van het verleden moet beperken. Burleighs werk is goed in te passen in een ontwikkeling in dit debat. Er is namelijk sprake van een steeds groter wordende nadruk op de morele verplichtingen van de historicus. Door zijn vele scherpe morele oordelen is Burleigh een voorbeeld en een onderdeel van deze trend. Er zijn steeds meer historici, zonder dat er sprake is van een duidelijk overwicht, die zich uitspreken voor de morele verplichtingen van de historicus en zich tegen de puur zakelijke manier van geschiedschrijving keren waarin de stem van de historicus zoveel mogelijk op de achtergrond moet blijven.

Literatuurlijst

Aerts, R. 'De uilen van Lyotard. Over postmodernisme en politieke geschiedenis', *ET.VT.* 25 (2006) 203-225.

Ankersmit, F.R. 'Historiography and Postmodernism', *History and Theory* 28 (1989) 137-153.

Berg, N. *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker. Erforschung und Erinnerung* (Göttingen 2003).

Bessel, R. 'Functionalists vs. Intentionalists: The Debate Twenty Years on or Whatever Happened to Functionalism and Intentionalism?', *German Studies Review* 26 (2003) 15-20.

Burleigh, M. *The Third Reich: A New History* (New York 2000).

Confino, A. 'Telling about Germany: Narratives of Memory and Culture', *The Journal of Modern History* 76 (2004) 389-416.

Diefendorf, J.M. 'The Third Reich: A New History, Michael Burleigh', *Holocaust and Genocide Studies* 16 (2002) 307-309.

Dintenfass, M. 'Truth's Other: Ethics, the History of the Holocaust, and Historiographical Theory after the Linguistic Turn', *History and Theory* 39 (2000) 1-20.

Eley, G. *A Crooked Line. From Cultural History to the History of Society* (Ann Arbor 2005).

Eley, G. *Nazism as Fascism. Violence, Ideology, and the Ground of Consent in Germany 1930-1945* (Abingdon 2013).

Evans, R.J. *The Third Reich in History and Memory* (Londen 2015).

Fitzpatrick, M.P. 'The Pre-History of the Holocaust? The Sonderweg and the Historikerstreit Debates and the Abject Colonial Past', *Central European History* 41 (2008) 477-503.

Hanisch, E. 'Von der Opfererzählung zum schnellen Moralisieren. Interpretationen des Nationalsozialismus in Österreich', *Geschichte und Gesellschaft* 31 (2005) 255-265.

Hull, I.V. *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany* (New York 2005).

Hunt, L. *The New Cultural History* (Berkeley 1989).

Kellner, H. 'Narrativity in History: Post-Structuralism and Since', *History and Theory* 26 (1987) 1-29.

LaCapra, D. *History and Memory after Auschwitz* (New York 1998).

Nolte, E. 'Die Vergangenheit, die nicht vergehen will. Eine Rede, die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte', *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (6 juni 1986).

Nolte, P. 'Abschied vom 19. Jahrhundert oder Auf der Suche nach einer anderen Moderne', *Geschichte und Gesellschaft* 22 (2006) 103-132.

Rüger, J. en Wachsmann, 'Preface', in: N. Rüger, J (red.) en Wachsmann, N. (red.). *Rewriting German History. New Perspectives on Modern Germany* (Basingstoke 2015).

Smith, H.W. 'The Vanishing Point of German History. An Essay on Perspective', *History and Memory* 17 (2005) 267-295.

Smith, H.W. 'When the Sonderweg Debate Left Us', *German Studies Review* 31 (2008) 225-240.

Wachsmann, N. 'The Nazi Concentration Camps in International Context', in: J. Rüger (red.) en N. Wachsmann (red.), *Rewriting German History. New Perspectives on Modern Germany* (Basingstoke 2015) 306-325.

Wehler, H.U. *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum "Historikerstreit"* (München 1988).

Zimmerer, J. *Von Windhuk nach Auschwitz? Beiträge zum Verhältnis von Kolonialismus und Holocaust* (Münster 2011).